

Választások és vonzások

Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz
Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 426. oldal

Aurelius Augustinus, az antik és a keresztény kultúra határmezsgyéjén élt gondolkodó, Hippo város püspöke máig gyakran idézett *Vallomásaiban* különleges helye és súlya van az emlékezésnek: „És megérkezem emlékezetem térségeihez és ágas-bogas sátortáborához, ahol számlálhatatlan sok kincs rejtőzik...” – írja Az emlékezet hatalma című fejezetben. „Az emlékezet mindent megőriz *fajtája szerint csoportosítottan*. Minden *a neki megfelelő ajtón* surran beléje... Minden a maga útján jut bele, és ott *elhelyezkedik*... *Különböztetek* a lilium és az ibolya illata között, bár nem szagolok semmit. Többre becslöm a mézet, mint a mustot, *a göröngyösnél a simát*... bár valójában semmit sem ízelek és tapintok. *Belül cselekszem* mindezt, emlékezetem roppant csarnokában... Találkozok itt *magammal* is. Emlékezem, hogy *mit, mikor és merre* cselekedtem, és milyen érzés kísérte cselekvésemet... Nem az égboltozat útjait kémlelem, nem a csillagok távolságát méregetem... *Magamat fürkészem én az emlékező lélek*.” (Augustinus [1987] 287–289. o.; kiemelések tőlem – Sz. K.)

*

Kornai János nemrég megjelent, és máris nagy visszhangot kiváltó önéletrajzi írása több ok miatt is Aurelius Augustinus Vallomásait idézi fel az olvasóban. Akárcsak a filozófus Ágoston, az Anti-Equilibrium és a Szocialista rendszer szerzője is két világ határán él. Az utolsó antik és egyben az első keresztény gondolkodóhoz hasonlóan, aki ugyanazzal a *kíváncsisággal* és *módszerességgel* elemzi önmagát, mint az anyagot, az időt vagy a szabad akaratot, Kornai János is ugyanolyan analitikus eltökéltséggel írja le Kornai Jánost, mint a puha költségvetési korlátot vagy éppen a transzformációs visszaesést. Minden egyes jelző aggályos mérlegelésével megformált mondatai ezúttal nem a kelet-európai gazdaságról, hanem – a legkisebb stílustörés és stílusváltás nélkül – önmagáról szólnak. Önéletrajzi írásának anyagát is úgy gyűjtötte össze a Hiány szerzője, ahogyan a tudományos műveket szokás: „Naplót sohasem vezettem – írja. – Viszont amióta főhivatásszerű kutató lettem, eltettem számos jegyzetemet, amelyet kutatás közben fogalmaztam, elraktároztam sokféle dokumentumot. Ezeket jól áttekinthető formában *sok száz sorszámozott dossziében, katalogizálva őriztem meg*. Jórészt elraktam mind a hozzám küldött leveleket, mind pedig saját leveleim másolatát. ... Saját dokumentumgyűjteményem anyagát kiegészítette a különböző közlevéltárakban végzett kutatás, ahol *munkatársaimmal együtt* sok érdekes információra bukkantunk.” (17. o. kiemelések tőlem – Sz. K.)

Szinte fel sem tűnik a könyvben, hogy hol vált át a szerző az életrajzról a szellemrajzra, a szubjektumról az objektumra, a reflexióról a valóságra. Észrevétlenül csúszik át Kornai János a személyes epizódokról – amelyek egy-egy emblematikus írás kiadását megelőzték – magára a műre. Az átmenet az egyik tárgyról a másikra azért maradhat sima, mert a szögesen elütő tárgyak leírásának módszere azonos. Nem lágyul el a hang a személyességtől, nem lankad a kutatói kíváncsiság az elvben a legmélyebben ismert témára: önmagára áttérve, nem lesz anekdotikus az elbeszélés. Írása nem csillapítja az

intimitásokra éhes közönség kíváncsiságát, idézzen fel gyermekkori epizódot vagy drámai jelenetet az ötvenes évek politikai jégzajlásban. Az intimitást keresőknek meg kell elégedniük egy félmosollyal a kötet végén szereplő fotók valamelyikén, amely többet árul el a szerző érzelmeiről, mint három fejezet együttvéve. Be kell érniük egy jópofa szakácssüveggel egy másik fotón, amit a szerző szemmel láthatóan unokái kedvéért nyomott a fejébe. A „személyes titkok” iránti szomjukat esetleg egy 1964. március 26-i dátummal ellátott facsimilével olthatják valamelyest, amely arról tudósít, hogy a könyv szerzőjét valakik „ingadozó politikai magatartása miatt” nem tartották alkalmasnak arra, hogy beszervezzék. A visszaemlékezések írója szemérmes ember. Magánéletét, érzelmeit egy ajtó mögé zárja, ezért – Füst Milánnal szólva – könyve sokkal inkább „munka-rajz”, mint életrajz (Füst [1998] 7. o.).

Abban is a tudományos művekre emlékezett ez az önéletrajz, hogy szerzője nem hagyja elsodortatni magát a történelem szerkesztette tragikomédiák által. Az elbeszélőt nem ragadják el a könyvben sorjázó események, hanem engedelmesen belesimulnak az általa kialakított szerkezetbe. Ha az olvasó csak egy pillantást vet a tartalomjegyzékre, a szerzőnek ugyanazokat a rendszerező kvalitásait ismeri fel, amelyeket bármelyik Kornai-cikkben vagy könyvben felfedezhet. „Minden a neki megfelelő ajtón surran” Kornai János emlékezetébe ... „Minden a maga útján jut bele, és ott *elhelyezkedik*.” Ha van tudatosan megtervezett, folyamatosan kontrollált életmű a magyar (vagy akár a nemzetközi) tudományban, akkor Kornai Jánosé az. Ő maga a szerzője, szerkesztője, lektora és korrektora élete nagy könyvének. És ebbe másnak nem is nagyon enged beleszólást.

Elképzelni is nehéz, hogy egy olyan pályaív, amely a Bécsi úti Nagybatony–Újlaki téglagyártól (ahol a 16 éves Kornai a baljós 1944-es évben „önkéntes” segédmunkás volt) a Szabad Nép szerkesztőségén keresztül a Harvard Egyetemig vezet, személyes döntések folyamánya, nem pedig a történelem vakon űzött játékaé. Pedig a könyv olvasása után úgy tűnik, hogy ez így van. Ennek az első olvasatra hihetetlennek tűnő állításnak a kulcsa a *felelősség*. Kornai János számára a legtragikusabb élethelyzetekben is *van választás* – és ez a legfőbb üzenete rendhagyó önéletrajzának. Élete nagy fordulópontjain *A hiány* szerzője minden esetben maga dönt, nem hárít semmit sem *másra*, sem a *történelemre*. A korszak legtöbb személyisége visszaemlékezésében valószínűleg Komnéna Annával¹ együtt panasznál, hogy: „[M]ilyen hullámok életében, Milyen felfordulások.” Kornai János életét azonban – bár volt része bennük bőven – nem a *felfordulások* uralják, hanem a *választások*. Néhány jellegzetes sor erről Az életre szóló döntések című fejezetben: „Először Sartre egy rövid írása került kezembe, majd más műveket is tanulmányoztam. Ezekből is elsősorban azt olvastam ki (talán, mert elsősorban azt *akartam* kiolvasni belőle) hogy ... *az ember szabad és kénytelen választani*... Nem létezik olyan kétségbeesett helyzet, amelyben ne maradna *valami választási lehetőség*, és ezzel együtt ne hárulna *felelősség* a döntéshozóra.” (143. o.) A fejezet néhány sora megvilágítja Kornai János sorsfordító választásait:

„Megpróbálom összegezni, hol tartottam a saját választásaimban 1959 körül... Őt döntést emelek itt ki.

1. Szakítok a kommunista párttal.
2. Nem emigrálok.
3. Nem a politika, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. Nem vállalkozom a kommunista rendszerrel szembeni küzdelem hősie, illegális formáira. Tudományos tevékenységemmel kívánok hozzájárulni a megújuláshoz.

¹ Megjelent *Kavafisz* [1975] 86. o. Komnéna Anna Alexiosz Komnénosz bizánci császár (1081–1118) elsőszülött lánya, aki Alexiasz című művében megírta apja uralkodásának viharos történetét. Az idézett sorok e műből valók.

4. Szakítok a marxizmussal.

5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit. Tanulmányaimmal, kutatásaimmal a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni” (144. o.)

E szinte tankönyvbe illő, rendhagyó felsorolás jelölte ki a rendhagyó életrajz szerzőjének további útját, életének (és egyben ennek a recenzióknak) a kereteit. A végéről és a legfontosabb elhatározással kezdve: Kornai Jánosnak sikerült az, ami régióinkban is csak kivételes keveseknek: részesévé vált a nyugati közgazdászszakmának. Még ma is csak igen kevés társadalomkutató van Magyarországon (de a térségben másutt is), aki elmondhatja magáról, hogy a nyugati tudományos közösség tagja. Hát még az 1970-es, 1980-as években milyen kevesen lehettek! Még kevesebb kutatóról mondható el az, ami a *Tűzött központosítás szerzőjéről*, hogy már első könyvével betört a közgazdasági gondolat világpiacára.

Kornai János és a nyugati közgazdaságtan

A közgazdaságtan napjainkban a legtöbb tudományhoz hasonlóan elsősorban amerikai jelenség. Arculatát az a körülbelül 600 amerikai, illetve Amerikában élő kutató alakítja, akik a világ ma már szinte összes egyetemén tanított közgazdasági kánont fémjelzik. Az ő cikkeik töltik meg a vezető folyóiratokat, szinte kizárólag nekik van esélyük rendszeresen publikálni rangos nemzetközi kiadóknál, ők hozzák be az új témákat és módszereket a közgazdasági köztudatba, és ami rajtuk kívül van, az talán nincs is a közgazdaságtudományban. Igaz, az 1950-es évek végén a közgazdaságtudomány valamivel kevésbé volt „amerikai”, mint manapság, a közgazdaságtan térképén azonban Budapest még messzebb esett Bostontól vagy Los Angeleستől, mint 2005-ben. Miként határozhatja el ilyen körülmények között egy alig 30 éves kelet-európai kutató, hogy betör erre a zárt piacra? Hogyan juthat ilyesmi valakinek az eszébe az 56-ot követően nyomasztóan beszűkült hazai tudományos közegben, minták, lehetőségek és segítő kezek nélkül? Akkor, amikor a társadalomtudományokban véglegessé vált a hasadás Kelet és Nyugat között, amikor a már korábban kialakult kapcsolatok is széttörték, az effajta elhatározás több mint merész, és – legalábbis első pillantásra – tökéletesen irreális. Arra az elhatározásra emlékeztet, mint mikor valaki az Antarktiszra akar nekivágni. A hasonlat azonban folytatható, mert mégis vannak, akik eljutnak az Antarktiszra. Hiszen minden az *előkészületeken* múlik.

„Ahogy haladtam előre közgazdasági tanulmányaimban, úgy vált mind világosabbá számomra, milyen fontos szerepet játszik a matematika a modern közgazdaságtanban. Képtelen leszek felfogni azt, amit olvasok, ha nem értem meg a matematikai nyelvet. ... elkezdtem felfrissíteni középiskolai matematikai ismereteimet, és hozzáláttam ahhoz, hogy továbbképezzem magam. Egyrészt odahaza könyvekből tanultam, másrészt különböző kurzusokon vettem részt, koncentrálni a matematikának azokra a fejezeteire, amelyeket abban az időben a közgazdászok leginkább használtak ... (145. o.). Beleástam magam az irodalomba. A mikroökonómia, a döntéelmélet, az operációkutatás és a „költség-hasznon”-elemzések egymással érintkező, egymást átfedő területein felhalmozódott tudást kellett megismerni, és átgondolni azt, hogy ez miképpen hasznosítható a *központosított szocialista gazdaság körülményei között*.” (150. o.; kiemelés tőlem – Sz. K.)

Kornai János tehát szó szerint „bedolgozta” magát a nyugati közgazdaságtanba. A felkészültség azonban talán még nem magyarázza meg teljesen azt, hogy miként volt képes *A hiány* és *A szocialista rendszer szerzője* az ötödik célkitűzését maradéktalanul teljesíteni. A további magyarázat az előbb idézett mondat utolsó részében van elrejtve. Ha Kornai János csupán azért sajátította volna el a Nyugaton felhalmozott tudást, hogy azt valamely standard mikro- vagy makroökonómiai problémára alkalmazza, valószínűleg sosem ért

volna el olyan áttörést, mint amilyent elért. Az életrajz szerzője nemcsak tudást és módszertani arzenált halmozott fel, hanem *megfelelő tárgyat is talált hozzájuk*. A nyugati közgazdasági tudást invenciózusan alkalmazta egy tökéletesen ismeretlen világra, a szocialista gazdaságra, és ezáltal jelentősen hozzájárult a nemzetközi közgazdaságtan fejlődéséhez is. A helyében bizonyára sokan vélekedtek volna úgy, hogy a voluntarizmus terepén, az önkény és az irracionalitás birodalmában nincs mit vizsgáldni a racionális döntések elemzésére kialakított eszköztárral. Kornai János nagy felfedezése, hogy a szocializmus „[Ő]rülség, de van benne rendszer”. Ennél is fontosabb meglátása, hogy az emberek nem kevésbé ésszerűen követik a saját érdekeiket a szocializmusban sem, mint bármely piacgazdaságban, pusztán a rendszer kicsavart feltételei között a racionális törekvések *másként, de nem kevésbé szigorúan* érvényesülnek, mint a piacgazdaságokban.

Ezekhez a felismerésekhez azonban két szemléleti korlátot is le kellett küzdenie a *Rendhagyó önéletrajz* szerzőjének: az egyik az általános egyensúlyelmélet feltétlen elfogadásából fakadó egysíkú látásmód. Ahhoz, hogy Kornai János adekvát módon le tudja írni a hiánygazdaságot, az *Anti-Equilibriumon* keresztül vezetett az út, amelyet Arrow úgy kommentált, hogy „[S]zép emlékoszlop lesz az általános egyensúlyelmélet sírhantján.” (189. o.) Kornai Jánosnak tehát nemcsak fel kellett építenie magában a piacgazdaság elegáns, jól kidolgozott, nehezen támadható logikai építményeit, hanem meg is kellett bontania azokat. Felülről kellett néznie őket, és egyben eltávolodnia tőlük. A nyugati közgazdaságtan eredményeinek kritikátlan elfogadásától azonban nemcsak kritikai szelleme védte meg őt. Segítségére volt ebben rendszerszemlélete is, amelyet pályájának későbbi szakaszán „rendszerparadigmává” érlelt. Nem követte azt a kitaposott utat, amelyen oly sok kortársunk jár, hogy kiválasztja a valóság egy jelentéktelen szeletét, és azt tiszteletet parancsoló analitikus apparátussal csontig boncolgatja. Kornainak volt ahhoz is bátorsága, hogy a főáramlathoz tartozó specialisták végsőkéig feldarabolt piacán egy atipikus tárggyal jelenjen meg, amellyel – a tankönyvírókat leszámítva – utoljára talán Hayek próbálkozott: a rendszerrel.

Kornai János ismét választott. Nem fogadta el a számára kijelölt versenyterepet, nem fogadta el a nyugati illemszabályt, miszerint a rendes kutató „egyre többet tud, egyre kevesebbbről”. A saját feje szerint haladt a saját pályáján. A korszak nyomasztó légkörében azonban Kornainak egyáltalán nem csak elméleti bátorságra volt szüksége a sikerhez. A legkevésbé sem volt természetes ugyanis abban az időben, hogy a vasfüggöny mögül cikkeket küldögessenek a nagy nemzetközi lapok szerkesztőségébe. Ő maga így ír erről: „Ebben az időben – és még igen sokáig – kötelező szabály volt, hogy egy tudományos írás szerzője nem küldhette művét Nyugatra engedély nélkül. ... Lipták [Kornai szerzőtársa – Sz. K.] és én úgy határoztuk, hogy nem kérünk senkitől sem engedélyt. Egyszerűen borítékba tettük a cikket, és feladtuk postán. ... Hašek *Svejkjének* a slampos K und K-uralom alatt kialakított receptjét követtem. Švejk gyalogos szerint nem szabad kérdezni, mert ha kérdezel, akkor úgysis »nem« a válasz.” (149. o.)

Kornai János és a marxizmus

Kornai János a rá jellemző módszerességgel ismerkedett meg a marxizmussal, és a rá jellemző tudatos elhatározással, radikálisan, de egyszersmind „úri gavallériával” szabadult meg tőle. Szavait kölcsön véve, a következőképpen írhatjuk le az akkoriban az Elbától keletre megkérdőjelezhetetlen eszmeáramlathoz való viszonyát a feltétlen azonosulástól a teljes tagadásig:

„A legnagyobb és legnehezebb tanulási teljesítmény Marx *A tőkjének* a megismerése volt... Németül olvastuk és gondosan jegyzeteltünk [Kende Péterrel – Sz. K.]. Lenyűgö-

zött. Elsősorban azzal hatott, hogy – noha a gondolatmenet igen absztrakt és a stílus sokszor németesen nyakatekert – Marx okfejtése világos és logikus volt. ... *A tőkét* olvasva határoztam el, hogy közgazdász leszek. ... Ahogy haladtam előre a marxizmus-leninizmus megismerésében, úgy erősödött bennem a tudat: kezemben van a világ megismerésének kulcsa. (49–51. o.)

„... eszmém változása nem racionális, hanem metaracionális síkon kezdődött. Kommunista *hitem* rendült meg, amikor rádöbentem az engem körülvevő hazugságra és kegyetlenségre. Világnézetem etikai fundamentuma omlott össze. ... Amikor már csalódtam, és gyanakodva kezdtem revidálni magamban a korábbi elméleti meggyőződést, elkezdtem mind nagyobb határozottsággal alkalmazni egy másik kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. ... Hogyan viszonylik az »elnyomorodás« elmélete az életszínvonal valóságos történelmi dinamikájához? Hogyan viszonylik »a kapitalista válságok elmélete« a valóságos konjunktúrahullámzúzóhoz. Nemcsak az a baj, hogy ezeknél a szembesítésekénél a marxista dogmák egytől egyig elbuknak a valósággal való összevetés vizsgáján. A legnagyobb baj az, hogy Marx és főképp későbbi tanítványai nem is érzik elsődleges intellektuális kötelességüknek a tudományosság elemi kritériumainak alkalmazását... Sok – korábban marxista meggyőződésű – értelmiségi nem képes radikális eszmei szakításra. Kétségbeesett utóvédharcokat folytat... Ami engem illet, más stratégiát alkalmaztam... Kijelentettem, először önmagam előtt, hogy mostantól kezdve nem vagyok marxista. ... Néha, bizalmas baráti körben, úgy jellemeztem ezt az állapotot, hogy önmagamban »nullára írtam le a marxizmust«. ... A »nulláról« indulva, ... bizalmatlanságomat leküzdvé kell önmagamot újra meggyőznöm ..., hogy egyik-másik marxista tétel vagy gondolkodási módszer mégiscsak használható. (92–95. o.)

Ezzel a pozitív pólustól a negatívív ívelő szellemi fejlődésvonallal kapcsolatban három dolgot érdemes hangsúlyozni. 1. A szerző életre szóló immunizálásában a dogmák és a „tudományos” vallások ellen igen nagy szerepe volt annak, amit Kornai „az emberek kikérdezésének nevez” , vagyis az empirikus kutatásoknak. A szakítás aligha ment volna végbe, ha a visszaemlékezések szerzője nem folytat empirikus vizsgálódásokat a textiliparban, amelynek első eredményeit a *Túlzott központositásban* összegezte. 2. Figyelemre méltó, hogy a radikális és hirtelen szakítás – ellentétben sok más pályatársával – nem tette elfogulttá a maga mögött hagyott elmélettel szemben. Paradox módon talán éppen a szakítás véglegessége és radikalizmusa segíti az eszmeáramlat reális, méltányos megítélését Kornai számára, szemben más „hűtlenekkel”. Sok kortársa sok évtizeddel később sem volt képes túllépni az „eszmehez” való érzelmi viszonyuláson, legfeljebb korábbi vakhitét a marxizmus démonizálásával, szélsőséges eljelentéktelenítésével váltotta fel. Kornai János nemcsak a kapitalizmus kérérlhetetlen kritikásával, Marxszal szemben tárgyilagos, de magával a rendszerrel, illetve rendszerekkel szemben is. „A szocialista rendszer nem a gonosz birodalma, s a kapitalista rendszer nem a harmónia, az igazság és a szabadság társadalmi megtestesülése. Két valóságos történelmi képződmény általános modelljéről beszélünk.” (389. o.). 3. Egy harmadik megállapítás már túlmutat az életrajzon. „Hosszú futásunk” alatt gyakran kerülünk egymást kizáró eszmék, szögesen ellentétes filozófiák vonzáskörébe. Még inkább így van ez, ha nem megállapodott korszakban születünk, hanem olyanban, amelyben rendszerváltások és politikai kurzusok követik egymást. Az életkor és a tapasztalat hiánya is magyarázza, ha feltétel nélkül hinni kezdünk, ahelyett hogy gondolkodnánk és mérlegelnénk. Ma is bárkiből lehet „hívó” – aki nem azt látja, amit lát, hanem azt, amit látni szeretne. Választás kérdése ez is. Ha a feltétlen elkötelezettséget és engedelmességet választjuk a józan mérlegeléssel és a kritikai attitűddel szemben, ha az „igazság birtokosainak” arroganciájával váltjuk fel a nyitottságot és a mások érveinek szánt figyelmet, ma is könnyen vakvágányra futhatunk, ha persze nem is olyan tragikus következményekkel, mint az ötvenes években.

Kornai János és a politika

Kornai János 1947-től 1955-ig volt a Szabad Nép munkatársa. Nem próbálja ezt a korszakát ifjúkori botlássá bagatellizálni, saját magát pedig „megtévesztett fiatalnak” beállítani. Nem hárítja másokra a felelősséget. Magatartását ebben a korszakban sajátos vak-ságként és süketségként írja le, amire az „alvajárás” plasztikus kifejezése illik. „Módorom, az a hang, ahogy kollégáimhoz, ismerőseimhez vagy idegenekhez szóltam, szerény maradt, s mentes volt az arroganciától. Csakhogy létezik a külső viselkedésnél mélyebb szellemi réteg, és ebben eluralkodott az arrogancia. Az a hit, hogy – hála marxista-leninista tudásunknak és hála *Szabad Nép-es* pozíciónknak – mi tévedhetetlenek vagyunk.” (61. o.). A vakhitet nem kezdte ki a külvilág sem. A családtagok, akik nyilván többet érzektek a korszak anomáliáiból, mint a pártlap védeltségében élő Kornai, óvakodtak attól, hogy őszintén beszéljenek vele erről. Láthatatlan fal választotta el másoktól, a való világtól őt, mert – ahogyan írja: „meg voltam győződve arról, hogy minden szava igaz. Teljes volt a bizalmam a pártban.” (60. o.) „Fél évszázad után újraolvasva akkori írásaimat, nemcsak a tartalmukat találtam súlyosan elhibázottnak, hanem – ha ez egyáltalán elválasztható a tartalomtól – elképdedtem szellemi színvonaluk középszerűségétől is. ...nem érzékelttem fejlődést, inkább ellaposodást, szellemi eltompulást. (69. o.) Ítélete szigorú önmagával szemben: „Nem hiszek abban, hogy az a kár, amit az ember élete egyik szakaszában okoz, ellensúlyozható az élet egy másik szakaszának érdemeivel. *A vétek jóvátehetetlen.* (70. o.; kiemelés tőlem – Sz. K.)

Az önéletírás érdekes epizódja Kornai Jánosnak egy – a fiával folytatott – beszélgetése. Felnőtt gyermeke sem tudta képzelni, hogy egy olyan okos ember, mint az édesapja, hogy lehetett vakhitben élő „pártmunkás”, a párt aggályok nélküli propagandistája. Nehéz is lenne megérteni ezt, ha az ember nem látná maga körül ma is (még a legkiválóbb intellektusok között is) saját vélt igazságuk megszállottjait, akik minden racionális érvelés előtt becsukódnak. Nemcsak a politikában, hanem olykor még a tudomány csarnokaiban is felüti fejét a nyájszellemtől fűtött arrogancia, a tárgy iránti alázat, a tények tiszteletét és a gondolkodást helyettesítő felfuvalkodottság. A csillagok szerencsés történelmi együttállásának betudhatóan azonban az önmagukban való kételkedés teljes kiiktatása, az ellentétes érvekkel szembeni süketség és vakság ma már szerencsére nem vezethet olyan tragikus társadalmi és személyes következményekhez, mint az ötvenes években. Nagy társadalmi és személyes károkat azonban még okozhat.

Ha az alvajáró felébred, lezuhan. A személyes konzekvenciák Kornai János esetében súlyosak voltak: intellektuális sivárság, elidegenedés, elszigetelődés és csömör. „Mélységes kiábrándulás, keserűség, elborzadás – így jellemezhetném a saját lelkiállapotomat ezekben a hónapokban. ... Hová tettem az ép eszemet és kritikai érzékemet, ha balekként éveken át az orromnál fogva tudtak vezetni. ... Miután éveken át alávettem magam a vakfegyelemnek, eldöntöttem: soha többé nem leszek pártkatona.” (84. o.)

Rendszerbíráló publikációban vagy szamizdatban?

Kornai János hű maradt ehhez az elhatározásához. Távol tartotta magát a politikától. Nem sürgölődött a mechanizmusreform előkészítésében, de nem vett részt a hatvanas-hetvenes években az ellenzéki mozgolódásokban sem. Nem is egyszer került választás elé a nyílt ellenzékiség és az óvatos rendszerbíráló között: „... hol szamizdatkiadványba vártak volna tőlem cikket, hol egy tiltakozó levélhez kértek tőlem aláírást. Következésképpen elhárítottam ezeket a felkéréseket. ... Nem csak a különböző »szilenciumokat«, publikációs tilalmakat akartam elkerülni. Meg akartam őrizni az akkor még kiváltságnak

minősülő jogot, a Nyugatra utazás lehetőségét is. ... Csodálom és mélységesen tisztetem azokat, akik nyugodt munkalehetőségeiket, szabadságukat, s ha kellett, életüket kockáztatták a demokráciáért, az emberi jogokért vívott illegális küzdelemekkel. ... *A hiány* sok tízezer emberhez jutott el a határokon túl is... Igaz – de mindjárt felhozható..., hogy a szamizdat radikálisabban mondhatta ki azt, amire én csak célozhattam. Ezt a kétféle publikációs eszközt a diktatúrák körülményei között nem versenytársaknak tekintem, hanem *egymást kiegészítő* formáknak.” (263–264. o.)

Többféle személyes stratégiát alkalmaztak ebben az időben a szocializmus eróziója érdekében. Voltak, akik a március 15-éken rendre összecsaptak a rendőrséggel, mások a egyetem helyett a repülőegyetemetek látogatták, ismét mások – dolgozósobájuk csendjében kutatva – több oldalról is bebizonyították, hogy a rendszer tarthatatlan, miközben betartottak egy lojalitásminimumot. A rendszer fokozatosan megroppant, majd összeomlott. A vértelen rendszerváltáshoz azonban nemcsak az elméleti forгатókönyveket kellett megírni, és nem is csak transzparenszeket kibontani. Szükség volt olyan emberek tömegére is, akik megtöltötték a Vencel teret vagy a Hősök terét, mert már tényleg nem akartak a régi módon élni. És talán azok az Óceán másik partján, a piacgazdaság jó termőtalajában szárbá szökkenő technológiai és a hadászati fejlesztések sem egészen mellékesek e történelmi drámában, amelyek véget vetettek a Jalta-korszaknak, és amelyek hiányában a pártállami elit aligha látta volna be, hogy már nem képes a régi módon uralkodni.

Ákárhogy ítéljük is meg a lehetséges életstratégiákat a kádári korban, Kornai János ebben is választott: a tüntetések helyett a könyvtárat, a szamizdat helyett a legális publikációt. Miközben „köreit” semmi és senki által nem hagyta zavartatni, tiszteletben tartotta mások ellenkező irányú választásait. Az már a kor jellemzője, nem pedig Kornai Jánosé, hogy még ezzel az attitűddel sem kerülte el a politikai afférokot: az intézetből való 1958-es eltávolítását, és még a Gyorskocsi utcát² sem. „Az az elhatározásom, hogy legális tevékenységre szorítokozom, csökkentette letartóztatásom és elítélésem valószínűségét, de nem zárta ki ezt az eshetőséget.” (127. o.)

„Nem siettem a magyar Vencel térre”

Az 1959-es elhatározásához azonban, miszerint távol tartja magát a politikai csatamezőktől, és a tudományos kutatással foglalkozik, a rendszerváltás utáni megváltozott közegben is hű maradt Kornai János. Elhárított mindenfajta politika jellegű pozíciót, felkérést, pedig több politikai áramlat is szeretne volna hitelesítő pecsétként használni a jól csengő nevet. Magatartását, választásait így írja le a könyvben: „Ami engem illet, nem siettem a magyar Vencel térre.³ Többféle politikai irányzat tapogatózott, mindjárt kezdetben, de később is: nem kívánok-e én is politikai szerepet vállalni. Különböző pozíciókat kínáltak: többek között miniszteri, párt-főtanácsadói, képviselői tisztséget. ... A magam részéről ... tisztelettel elhárítottam az ajánlatokat. ... Nem neveztek ki semmiféle posztra – így nem is válhattak le. Mindazonáltal most már nem éreztem azt, hogy tőlem idegen, az én elveimmel szemben álló erő osztatlan hatalmában van az ország. Tudomásul kellett vennem, hogy kutatóként és tanárként is új helyzetbe kerülök: mostantól kezdve a tudomány és a politikai határmezsgyéin fogok tevékenykedni (369–370. o.) A munkásságát jól ismerő közgazdászközösségnek felsorolni sem kell, hogy milyen vitákhoz szolt hozzá

² A politikai rendőrség központja.

³ Utalás egy cseh közgazdász bonmot-jára, aki a bársonyos forradalom lázas napjaiban azzal az ironikus magyarázattal távozott idő előtt egy konferenciáról, hogy „Aki most nincs a Vencel téren, abból nem lesz miniszter...” (369. o.)

a maga módján az *Indulatos röpirattal* vagy az egészségügyről szóló Karen Egglestonnal írt könyvével. Azt sem kell bővebben részletezni, hogy mely *terminus technicusai* kerültek be a gazdaságpolitikai viták körforgásába: a koraszülött jóléti államtól a félfordulathig, amely megszólalásai hatottak a rendszerváltás utáni fejleményekre. Mert hogy hatottak, az iránt nincs kétség, még ha ő maga könyvének egy ironikus alcímével – „Megkérdezznek? Hallgatnak-e Rád? (377. o.) – inkább a kérdőjeleket hangsúlyozza ezzel kapcsolatban. A kételyek ellenére nem szűnik meg az ország ügyivel foglalkozni, mert ahogyan írja: „[I]gazán, »belülről« az foglalkoztat, ami Magyarországon történik.” (317. o.) A Harvard Egyetem professzorának hűvös távolságtartása nem az országnak, hanem a politikának szól.

Kornai János és Magyarország

Az Olvasónak, aki elolvassa a rendhagyó életrajzot, nincs szüksége szellemi mankóra ahhoz, hogy megértse Kornai János második elhatározását. Nevezetesen azt, hogy – szemben sok más kortársával – Magyarországon maradt, s meg sem fordult a fejében az emigráció gondolata. Kevesen tudnának ellenállni, ha a világ szellemi központjaiban, a Harvardon, Cambridge-ben vagy a Princeton Egyetemen kínálnának fel állást nekik. Kornai János kötődése az országhoz azonban kizárta még a hosszabb hezitálást is ezeken az ajánlatokon. A magyarázatot talán a következő sorokból érzékelheti az olvasó: „Százféle érzelmi szál köt az országhoz. ... Két példányban voltak meg Arany, Ady, József Attila és más magyar költők kötetei, Karinthy művei; az egyik a budapesti, a másik az amerikai lakásunkban. ...Barátaim vannak Magyarországon is, külföldön is. Ám olyan barátokat, akikkel »félszavakból is megértjük egymást«, akikkel az egész múlt összeköt, csak Magyarországon található” (317. o.) „Hányas vagy? 28-as?”⁴ Nos, természetesen Kornai János valóban 28-as, de talán nemcsak a születési év véletlenül magyarázza erős kötődését szülőhazájához. Inkább vállalja a kényelmetlen utazásokat, és kibecsomagolásokat, amelyek érthetően annyira nyomasztják, hogy még a kötet végén szereplő családi fotóalbumban is megörökíti őket. „Kompország” polgára „kompon” tölti a fél életét, hogy ne szakadjon el Magyarországtól: „Nem szeretem a patetikus megfogalmazásokat; nem hivatkozom az »itt élned, halnod kell« parancsolatára. Inkább a magam szárazabb közgazdász nyelvén a *konzisztencia* követelményéről beszélnék. ... Vállaltam a Magyarországon maradást a represszió és a szabadságkorlátozások idején ... – és akkor menjek el, amikor fellazul, majd később felbomlik az egész rendszer? Elhatározásom indítékai között dominálnak az érzelmi kötöttségek. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy szakmai megfontolások is az emigrációt elvető döntés mellett szóltak. Sokan foglalkoznak ezzel a témával [ti: a kelet-európai gazdaságokkal – Sz. K.] Nyugaton is. Munkáimnak az adott különleges hitelességet ..., hogy olyasvalaki írta, aki maga is ott él, saját szemével látta, saját maga is átélte azt, ami ott történik.” (318. o.) „A tartózkodási időt számítva 1983-tól, a princetoni úttól kezdve életemnek mintegy felét Amerikában töltöttem. Mégsem váltam félig amerikaivá.” (327. o.) Amerikai barátainktól többször hallottuk, a mi sajátos életformánk jellemzésére, a következő kifejezést: *Enjoying the best of both worlds* ... Boston nem »Amerika«, hanem talán a legjobb ..., amit Amerika adhat egy tudományra és kultúrára szomjas értelmiséginek. S a másik világban Magyarország volt a »legvidámabb barakk a lágerben«. Ráadásul Magyarországon belül akadémiai kutatónak lenni érdekesebb és szebb életet tett lehetővé, mint amiben a kom-

⁴ Szilágyi György szállóigévé lett mondata: Hányas vagy? 28-as?

munista országok legtöbb polgára részesülhetett. (335. o.) Az életrajz szerzője ezt a fejezetet olyan mondattal zárja, amely talán az első nyilvánvaló „kakukktojás” a kötetben: „Hálás vagyok a sorsnak, hogy ezt lehetővé tette számomra.” Fűzzük hozzá: azért Kornai János is erősen besegített a sorsnak.

Hivatkozások

AUGUSTINUS, A. [1987]: Vallomások. Gondolat Kiadó, Budapest.

FÜST MILÁN [1998]: Szellemek utcája. Nap Kiadó, Budapest.

KAVAFISZ, K. [1975]: Kavafisz versei. Komnéna Anna. Lyra Mundi, Európa Könyvkiadó, Budapest.

Szabó Katalin